

Літературознавство

Евеліна БАЛЛА

НАРАТИВНА СТРУКТУРА ЯК ПРИЙОМ ПСИХОЛОГІЗМУ В НОВЕЛІСТИЦІ ГРИГОРА ТЮТЮННИКА (до 75-ліття від дня народження письменника)

Дослідження наративної типології прозових текстів – порівняно нова галузь українського літературознавства. Цікавий матеріал для подібних студій дає мала проза письменників-шістдесятників (Гр.Тютюнника, Є.Гуцала, В.Шевчука, В.Дрозда, Н.Бічуї, Р.Іваничука та ін.), що в окремих виявах реставрувала поетику модерністських течій першої половини ХХ ст., повернула літературі поглиблений психологізм та ліризм. Невід'ємним компонентом стильового "обличчя" талановитих представників цієї генерації є майстерність і багатоманітність їх викладової структури.

З творчістю Гр.Тютюнника дослідники пов'язують оновлення стильової палітри української прози. Тонке відтворення специфіки національного буття і національного характеру, схильність до експресивного і лаконічного художнього письма, уміння у місткій художній деталі та сконденсованому імпресіоністичному пейзажі віддзеркалити цілий світ людської душі – це риси, що є визначальними у неореалістичній поезиці митця.

Спадщина Гр.Тютюнника постійно перебувала і перебуває у полі зору критиків та літературознавців. До аналізу його творчого доробку вдавалися такі імениті дослідники літератури, як М.Жулинський, Л.Мороз, В.Дончик, Н.Зборовська, Р.Мовчан, В.Нарівська, В.Марко. На цю ж тему виконали свої дисертаційні дослідження В.Даниленко, С.Бибик, І.Захарчук, О.Лихачова, Н.Тульчинська. Ракурс вивчення науковців був небезпідставно зосереджений на специфіці психологізму автора, особливостях поетики його творів.

Психологізм багатьох новел Гр.Тютюнника зумовлений, на наш погляд, і їх наративною структурою, яка, безперечно, "програмує" композиційне вирішення художнього тексту, його жанрову та стильову специфіку, рівень занурення у психологію та внутрішній світ персонажа. Тому актуальним у цьому контексті видається і наратологічне "прочитання" новелістики митця.

Творчість Гр.Тютюнника як майстра новелістичного жанру демонструє широке коло наративних моделей. Автор уміло використовує як форми викладу від першої особи, так і третьоособову нарацію. Значний психолого-характеристичний заряд несе, безумовно, оповідна модель наративу, що дає змогу авторові витворити психологічно достовірний образ і репрезентувати

його ракурс бачення. Незаперечним є, зокрема, уміння Гр.Тютюнника рельєфно зобразити характер персонажа відповідно до його соціальної приналежності (найчастіше селянську психологію) та віку (переважно світосприйняття дитини чи хлопця-підлітка).

Найбільш цікавими з погляду наративного дискурсу є твори, художня текстура яких характеризується кількеступеневою нарацією, наявністю двох ("Комета", "Червоний морок"), навіть трьох оповідачів ("Три зозулі з поклоном"). При цьому ускладнюється і рецептивна схема твору, адже наратором (реципієнтом) виступає не тільки читач, а насамперед первинний наратор. Ядром сюжету стають не події, пов'язані з особою оповідача, а те, що відбулося значно раніше і стало його набутком завдяки розповіді вторинного наратора. Для первинного наратора подія, що є стержнем розповіді, має ментальний характер, тобто передається на рівні її сприйняття і усвідомлення. Слід зазначити, що подібна наративна конструкція доволі продуктивна в художньому просторі Гр.Тютюнника (згадаємо новели "Червоний морок", "Три зозулі з поклоном", "Комета"). При цьому автора цікавить психо-емоційна реакція оповідача (дитини, юнака) на розповідь дорослої людини, викладеної в ретроспективному плані. Подія як невід'ємний елемент будь-якого розповідного тексту має, як бачимо, в окремих творах Гр.Тютюнника другорядне значення і служить для відтворення та вмотивування психологічного стану оповідача. Обидва наратори при цьому по-своєму беруть участь у дієгезисі, що також виявляється на кількох рівнях: те, що відбувається тут і зараз, хронотопно пов'язане з первинною нарацією, і те, що відбувалося колись та відтворюється нині вторинним оповідачем. Наприклад, у новелі "Комета", на перший план виходить "точка зору" первинного наратора – дитини, тому твір набуває своєрідного обрамлення і завершується фразою, що виражає психологічний стан хлопчика, втілений у своєрідний прояв дитячої помсти: *"А дядько хай так і знають: завтра я з ними по рибу не піду"* [3:25].

Вишукану наративну конструкцію представляє собою шедевр малої прози Гр.Тютюнника – новела "Три зозулі з поклоном", у якій простежуємо триступеневу нарацію: оповідним центром твору стає юнак-студент, серцевиною фабули – розповідь матері про неподілене кохання Марфи до її чоловіка, що доповнюється "точкою зору" третього персонажа – Михайла, викладеної у формі листа. Наративна поліфонія творить своєрідне психологічне коло, що замикається навколо героя-оповідача, котрий займає ретроспективну позицію стосовно подій, про які оповідає мати, і синхронну щодо часу розповіді. І хоч фабульним ядром твору є "любовний трикутник", однак психологічної довершеності твір набуває завдяки присутності в ньому саме первинного наратора – сина Михайла і Соні. Нетипові взаємини Марфи, Михайла і Соні, переломлюючись у свідомості хлопця, набувають ознак притчевості. Автор творить своєрідну філософію кохання, яку резюмує у заключних рядках твору у вигляді роздумів юнака-оповідача:

"А ще думаю:

"Чому вони не одружилися, отак одне одного чуючи?"

"Тоді не було б тебе..." – шумить велика "татова сосна" [3:285].

Майстерність Гр.Тютюнника виявляється у вмінні відтворити персональну перцепцію, адже історія кохання Марфи подається тут в інтерпретації дружини Михайла, однак психологічний ареал розповіді формується не закономірним у цьому випадку почуттям ревнощів, а ліричним і повним любові відтворенням жінкою психології іншої жінки. Звернемо увагу, приміром, на глибоко ліричне відтворення Сонею Марфиної туги через змалювання образу очей: *"Сині Марфині очі запливають слізьми і сяють угору на дядька Левка – ще синіші"* [3:282]; *"А Марфа біжить на роботу, птахою летить, щоб дов'язати до вечора свої шість кіп, і вітер сушить – не висушить сльози у її очах"* [3:283]. Тут відчувається і використання автором засобів народнопісенної стилістики.

Уміло застосовує Гр.Тютюнник і художню структуру, коли дворівневність нарації забезпечується "розщепленням" оповідача. Класичним прикладом такої моделі є новела "В сутінки", в якій і первинним, і вторинним наратором виступає одна і та ж особа: юнак-студент відтворює події свого дитинства, але у такій формі, що репрезентує психологію і світосприйняття малої дитини. Персональна перцепція увиразнюється в тексті імпресіоністично накресленими елементами пейзажу та інтер'єру, колористичними ефектами: наприклад, герой-оповідач сприймає матір, як слушно підмітила Н.Зборовська [2:29], у чорно-білих тонах (*"Мати сидять на лаві, підібгавши ноги, і дивляться у вікно. У чорній шибці, немов у ополонці, відбивається красиве дівоче обличчя з чорненькою родимкою на підборідді. Коли мати сміються, їхня родимка робиться доброю і милою, а коли гніваються – хижою і злою. Зодягнуті мати празниково: у білій кофточці з парашутного шовку, а спідниця чорна, зливається з пільмою, тому мені з долівки здається, немов мати по пояс у чорному тумані..."* [3:18]). Подібну функцію виконує у творі пісня, яку співає мати. Ефект моментального враження від голосу матері вдало передано автором в імпресіоністичному ключі: *"Та ось гнітючу тишу в хаті розплескала пісня. Вона викралася з пільми так тихо і моторошно, наче не людина народила її, а казкова тіль людська... Та пісня морозом пішла у мене по спині, зашкреблася у горлі, бо співала її не мати, а якась чужа красива жінка, котру я чомусь називаю матір'ю"* [3:18]. Використання прийомів імпресіоністичної поетики дає змогу митцеві тонко передати оте психологічне відчуження між рідними людьми. Майстерно застосовує Гр.Тютюнник у новелі і прийом подвійної ретроспекції. Саме пам'ять і "оживлення" спогадів творять той аперцепційний фон, що зумовлює "холодне" ставлення сина до матері, стримує природний потяг до вираження синівських почуттів: *"Мені кортить узяти їхні руки в свої, одтирати, ховатися в них обличчям і радіти, що в мене теж є мати – хороша, як у всіх. Але то тільки на одну мить..."* [3:17].

Цікавою у наративному плані є також новела з автобіографічною основою "Чудасія", що написана у вигляді листа і демонструє, за визначенням

М.Легкого, "літературно-писемну форму оповіді". Така модель викладу передбачає наявність у тексті ряду елементів, що зовсім не стосуються дієгезису – події, відображеної у листі, а мають виключно екзегетичну функцію, тобто є ознакою самої розповіді, і разом з тим є засобом розкриття психології оповідача. У новелі "Чудасія", як і в багатьох інших творах, Гр.Тютюнник вдається до індивідуалізації мови персонажа, ефективно використовує художній прийом іронії. Прикметно, що, як і в ліричній новелі "Три зозулі з поклоном", письменник ідентифікує жанр аналізованого твору як новелу і цим самим вказує на наявність у ній психологічного пуанту: сторож артілі Мусій Приходько справді переживає неординарну і важливу для нього подію, просить адресата посприяти у вирішенні його проблеми.

Оповідь від першої особи психологізує і ліричну новелу Гр.Тютюнника "Зав'язь". Однак тут імпліцитно присутній і образ автора, що простежується у мовному багатстві (наприклад, умілому використанні синонімів), у відборі окремих фактів, пов'язаних з особою оповідача, адже у творі не вимальовується динаміка розвитку почуттів, а зображено один фрагмент теплих стосунків юнака і дівчини. І цього виявляється достатньо, аби передати психологію першого кохання. Окремі ж релевантні для оповіді елементи (наприклад, поцілунки і обійми закоханих, розповідь про які головний персонаж твору не без волі автора свідомо опускає) читач без особливих зусиль реконструює, нерідко асоціативно за окремими вказівками наратора: *"Розходимося десь уже далеко за північ, ледве переступаючи зомлілими ногами і несучи на губах солодку пекучу спрагу"* [3:16].

У творах, де оповідь ведеться від третьої особи, в основному фігурує образ всезнаючого наратора та втілюється його точка зору. Розповідач у цих творах є носієм власне авторського ракурсу бачення і переважно знаходиться на периферії дієгезису. Стосовно зображуваних подій в окремих новелах він займає ретроспективну позицію (приміром, "Син приїхав", "Бовкун"), в інших – синхронну ("Печена картопля"), а найчастіше – майстерно синтезує їх і творить дві чи кілька часових площин ("Гвинт", "Вуточка", "На перекаті"). "Деміургічна" (І.Денисюк) присутність наратора виявляється у його здатності вільно переміщатися в часі і просторі, проникати у свідомість і психологічну сутність персонажів. Але, на відміну від Є.Гуцала, Гр.Тютюнник рідко вдається до конкретизації хронотопу. Деталі пейзажу, інтер'єру, фрагменти окремих подій в таких творах практично не переломлюються у свідомості того чи іншого персонажа, проте служать прийомом його психологічної характеристики. Тут точка зору автора ніби розпливається в тексті: Гр.Тютюнник насамперед прагне створити ілюзію об'єктивності і подій, і психології персонажа. Це увиразнюється наявністю великої кількості діалогів, котрі водночас драматизують художню розповідь, та відсутністю авторських узагальнень. Фактично суб'єкт викладу займає "приховану" позицію, однак назвати її нейтральною було б неправильно. Об'єктивність манери розповіді дещо ретушується у багатьох творах ліричною емоційною тональністю, як наприклад, у новелах "Три плачі над Степаном", "Оддавали Катрю", та

схильністю Гр.Тютюнника наповнити художній текст суб'єктивним потрактуванням дій і думок того чи іншого персонажа. Читач у підтексті "прочитує" ставлення (з симпатією чи осудливе) наратора до учасників розповіді. Звернемо увагу, приміром, на новелу "Перед грозою", в якій з врахуванням психології дитини, що передчасно подорослішала і на плечі якої ліг тягар виживання сім'ї, митець майстерно використовує демінутиви, через які втілюється дитячий погляд на реалії життя, демонструючи "всезнання" наратора, зображує спогади хлопчика про корову та передає його передсмертний стан: *"У скронях стало боляче і задзвеніло – тоненько, немов десь далеко сурмила сурма, перед очима троїлися червоно-зелені плями, найжджали одна на одну і підплигували, мов покотьола. Потім у голові щось ляснуло, покотьола розскочилися і попадали, наче збиті синім батогом..."* [3:49]. Авторська позиція реалізується також у заголовках творів, що як і індивідуальний стиль Гр.Тютюнника характеризуються влучністю, лаконічністю, а почасти ліричним ареалом ("Три зозулі з поклоном", "Три плачі над Степаном").

Заслуговує на увагу і здатність автора при використанні третьоособової нарації втілити персональну "точку зору", тобто викласти матеріал так, що у читача складається враження, ніби все, зображене у творі, пропущено через внутрішній світ одного з персонажів. Таким персонажем у Гр.Тютюнника нерідко виступає дитина або хлопчик-підліток. Прикладом подібної наративної моделі є, наприклад, оповідання "Смерть кавалера". Тут в окремих епізодах виразно проглядається синтез голосу автора з позицією персонажа, що виконує роль психологічного прийому і демонструє обмеженість авторського всезнання: *"Интересно, що зараз Валерій Максимович роблять? Мабуть, уже теж прокинулись, умиваються. А на стільці – кітель, ордени блищать, Зірка... Ігорко бачив і Зірку, і ордени. Багато – страх! Якби на його груди, той не вмістилися б... Ще б пак, як у замполіта вони втрое ширші!..."* [3:59].

Кут зору наратора збігається з ракурсом бачення персонажа і в оповіданні "Поминали Маркіяна", де ретроспективна позиція, через яку вимальовується історія життя покійного вже Маркіяна, представлена крізь призму спогадів його дружини. Мовна партія розповідача губиться в рефлексіях Стехи, хоча автор і не переходить на виклад від першої особи.

Специфікою наративної стратегії Гр.Тютюнника є відсутність відкритої апеляції до читача (чи слухача). У нього силует наратора вимальовується тільки в тому разі, коли він присутній у тексті ("Комета", "Червоний морок"). Однак, емоційна тональність окремих творів, наявність показових художніх деталей сприяють тому, що автору вдається прищепити наратору власний погляд на ті чи інші речі, спонукати його до роздумів, викликати прихильність, співчуття чи антипатію (навіть любов, рідше ненависть) до своїх персонажів.

Характерною ознакою індивідуальної манери письма Гр.Тютюнника є разом з тим відсутність у його творах авторських відступів, коментарів,

оцінок. Проте незважаючи на це, письменник втілює свій художній задум так, щоб твір "випромінював" відповідний психологічний настрій, котрий автор із свого власного єства делегує до читача. І в цьому теж спостерігаємо продовження традицій малої прози доби модернізму (зокрема, творчості В. Стефаника, М. Коцюбинського, Г. Косинки). Сам Гр. Тютюнник зізнавався, що "ніколи не працював над темою", і казав: "Завжди працюю над почуттями, що живуть навколо мене і в мені" [1:65].

Характерно, що навіть у творах із суб'єктною формою нарації ми рідко можемо говорити про наявність у Гр. Тютюнника від авторського оповідача, хоч він і має риси автобіографічності. Конкретний "біографічний" автор у нього насамперед виконує формотворчу роль, яка виявляється у способі викладу художнього матеріалу. Креативна функція творця художнього тексту відчувається в усіх без винятку творах Гр. Тютюнника. Автобіографізм же спостерігається насамперед у психологічній площині. Тому ні в якому разі не слід ототожнювати героя-оповідача з автором. Це, насамперед, колоритний персонаж, найчастіше дієгетичний наратор, що є носієм не авторської, а своєї власної, щоправда фіктивної свідомості. Разом з тим цей персонаж найчастіше є репрезентантом селянської психології, чим і пояснюється відсутність у Гр. Тютюнника політичних акцентів чи глибоких філософських роздумів, натомість наявний тонкий аналіз національної вдачі і національного буття. Саме у вмінні створити індивідуалізовані характери і проникливо відтворити космос їх душі, використовуючи різні типи викладової структури, і полягає одна з прикметних рис майстерності Гр. Тютюнника-новеліста.

Література

1. Вічна загадка любові: Літературна спадщина Г. Тютюнника: Спогади про письменника. - К., 1988.
2. Зборовська Н. Стильовий портрет шістдесятництва // Слово і час. - 2001. - №12. - С.26-42.
3. Тютюнник Г. Твори. Книга I: Оповідання / Упоряд. А. Шевченко. Передм. О. Гончара. - К.: Молодь, 1984. - 328 с.